

Н.О. Іванченко

*Київський національний лінгвістичний
університет*

ВИДАТНІ ПАМ'ЯТКИ АРАБСЬКОЇ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ДУМКИ

Арабське мовознавство зародилось у VIII ст., досягло своєї вершини в XI-XII ст., до XV ст. вичерпало свій теоретичний репертуар. Його принципові положення знайшли відображення в більшості підручників класичної арабської мови, які продовжують використовувати як на Сході, так і на Заході.

Документально засвідчена історія середньовічного арабського мовознавства починається з VIII ст., але найбільш важливим періодом в розвитку арабської лінгвістичної традиції слід вважати VIII-XIII ст., тобто період до монгольських завоювань. Можна з упевненістю сказати, що саме за цей час було створено усе найкраще і найоригінальніше.

На момент захоплення території Сирії та Месопотамії араби вступили в контакт з носіями більш високої культури, оскільки народи, яких вони завоювали та які ввійшли до складу мусульманської імперії, вже мали Священне Писання. Оскільки араби на той час ще не усвідомлювали філологічних завдань, виникає питання, яким чином вони достатньо рано оволоділи такою тонкою дисципліною, як філологія та граматична теорія. Точну відповідь на це питання до цього часу дати не вдалося, що викликає немало труднощів у вчених.

Перш за все, нелегко визначити, коли саме араби почали цікавитися звуками власної мови. Найбільш раннє свідчення такого інтересу, швидше за все, пов'язане з прагненням зафіксувати свою мову в письмовому вигляді. Спочатку мав з'явитися інтерес до того, щоб відрізнити один звук мовлення від іншого та використати для їх позначення різні знаки.

Зацікавленість граматиною, ймовірно, стала наступним етапом прояву інтересу до мови. Як тільки мусульмани ввійшли в більш тісний контакт з підкореними ними народами, інтерес до аспектів мови у них активізувався.

Серед народів, з якими араби могли мати будь-які, хоча б непрямі зв'язки, була Індія, де граматичне вчення отримало високий розвиток¹. Для санскриту його розробив Паніні та критики, ідеї яких залишалися продуктивними не лише для санскриту, а й для праkritу аж до XIII століття.

У Греції більш пізні граматисти виявляли інтерес не лише до класичної мови, а й до діалектів. Християнські школи як в Александрії, так і в Антіохії, реалізували цей лінгвістичний інтерес у вивченні написів. Від греків він перейшов до сиромовної церкви, де як несторіани, так і якобіти, а пізніше і малікіти, інтенсивно проводили граматичні дослідження.

Розвиток арабської філології асоціюється переважно з діяльністю представників неарабських народів, переважно в місті Басра, де відчувалася гостра потреба в точному сприйнятті мови Корану та порозумінні з представниками панівної нації.

Мусульманська традиція виявляє інтерес до граматичних питань вже на стадії розробки орфографії. Серед причин, які спонукали розробити та запровадити спеціальні знаки на позначення голосних, дослідники називають вокалізацією Священного Писання, що мала відповідати правилам синтаксису.

За уявленнями авторів історичних та бібліографічних трактатів історія арабської філології починається з четвертого праведного халіфа 'Алі – зятя та двоюрідного брата Мухаммада. Він надав сукупність певних правил граматики Абу аль-Асваду ад-Ду'алі, і лише потім на арені з'являються ас-Сакафі, аль-Халіль б. Ахмад і Сібавейхі. Майстерність, яка пропонується ранніми середньовічними авторами, та простота, з

¹ Рыбалкин В.С. Классическое арабское языкознание. – К., 2003. – С.405.

якою вони вирішують це питання, очевидна. Адже відомо, що початок спостережень за граматичними явищами припадає на час правління четвертого праведного халіфа: джерела засвідчують, що він самостійно дійшов до тієї думки, що й Аристотель, проте, що слова поділяються на дієслова, імена та частки. Свої спостереження 'Алі доручив продовжити своєму учневі Абу аль-Асваду ад-Ду'алі.

Роботи від Абу аль-Асваду ад-Ду'алі, які дійшли до нас, свідчать про глибину його інтересу до мови і відданість поглядам Алі зокрема його філологічному вченню. Його вважають творцем застосовуваних в арабському письмі діакритичних крапок та ташкілей. Йому приписують формулювання закономірностей арабської мови, кілька праць безпосередньо з граматики.

З переліку назв трактатів ас-Сірафі, Ібн-Надімачі ас-Суйуті, видно, що в ті далекі часи, учені займалися не лише граматиною, морфологією та фонетикою, а й лексикою. Філологи цікавилися діалектними формами, семантикою, орфографією, правильним використанням рідковживаних і застарілих слів, словотвором і навіть такими суто фонетичними явищами, як звуки й правильність їх вимови.

Учнем Абу аль-Асвада був Абу Амр б. 'Умар ас-Сакафі. Він був тонким знавцем мови, що дозволило йому виявити помилки навіть у доісламського царя поетів Набігі аз-Зубйані. Він написав дві праці з граматики – «Al-Gami» («Збірка») та «Al-Ikmal», інша назва «Al-Mukmil» («Доповнення»), але існують свідчення вже Ібн ан-Надім, який констатує, що ці дві книги давно втрачені і відтоді ніхто їх не бачив.

Учнями ас-Сакафі були аль-Халіль б. Ахмад та Сібавейхі, філологічна діяльність яких не ставиться під сумнів. Як запевняють араби, відома праця Сібавейхі «Al-Kitab» («Книга») – базується на праці ас-Сакафі «Al-Gami» («Збірка»), в якій описано закономірності арабської мови.

Таким чином, ми можемо спостерігати таку тенденцію наслідування: Сібавейхі – учень аль-Халіля, вони обидва послідовники ас-Сакафі, який був учнем Абу аль-Асвада, який продовжив діяльність 'Алі – двоюрідного брата Пророка Мухаммада. На всьому цьому лежить відбиток наукової вигадки, що пояснюється відомим бажанням мусульман відносити все, що стосується до ісламської культури, якщо не до самого Мухаммада, то принаймні до його найближчого оточення. Оскільки мусульманська ортодоксія інтерпретує слово «immi», яке характеризує Мухаммада, як «неграмотний» – той що не вміє ні читати, ні писати, очевидно, йому не варто було приписувати роль творця граматичних правил арабської мови. І близький до нього халіф 'Алі став тим, кого обрали на роль носія цієї «місії». Однак документальних свідчень на користь того, щоб уважати засновником арабської філології чи самого 'Алі, чи Абу аль-Асвада немає. А якщо взяти до уваги наведені вище слова Ібн ан-Надіма, то бракує і підстав до того, щоб вважати, що Сібавейхі дійсно мав змогу скористатися «Збіркою».

Як би там не було, безперечними залишаються такі спільні риси: менше ніж через сто років після заснування Халіфату в головному місті Месопотамії Басрі, а трохи пізніше і в Куфі можна констатувати існування нової для арабів науки – філології. Ця наука займалась як укладанням словникових матеріалів для пояснення доісламської, а почасти й післяісламської поезії та коранічної лексики, так і дослідженням звуків і синтаксичної будови арабської мови.

Питання про обставини та передумови виникнення цієї науки залишається не досить зрозумілим: витоки та початковий розвиток покрила тінь історії, а перші твори відомі нам лише за назвами.

Сібавейхі не був не першим арабським граматистом. Істинним засновником арабської філології в головних її розділах був його вчитель Халіль б. Ахмад ал-Фарахіді (719-791). Араби переконані, що йому належить винахід арабської метрики та її правил, проте ця система дійшла до нас лише у вигляді згадок інших авторів². Довгий час

² Рибалкін В.С. Арабська лінгвістична традиція: класичні концепції та їх сучасна інтерпретація. – К., 2000.

вважалося, що його граматичні праці втрачені, але виявилось, що зберігся і вже виданий перший загальний тлумачний словник арабської мови його авторства «Kitab al-'Aun» («книга букви 'аун»), вступ до якого включає не так інформацію про покладені в його основу принципи, як загальнотеоретичні дослідження аль-Халіля арабської мови. В цьому невеликому лінгвістичному трактаті, який дещо випадає з основного змісту самого словника, викладене бачення автора фонетики арабської мови, структури арабського кореня, принципів словотворення тощо. Учень Халіля Аль-Асман (740-828) згодом і сам став учителем, охопивши розумом усі сфери науки свого часу. Він написав багато монографій, слова в яких розміщені за предметною ознакою. Спадкоємцем доробку Аль-Асмана став його учень Абу-Убайда (740-837), який уклав велику збірку приказок. Аль-Мубаррад (826–898) постійно дискутував з представником Куфійської граматичної школи Таллабом, звідси і суперництво між Басрійською та Куфійською школами. Більшість його досліджень близькі до робіт Сібавейхі. Основна його праця, що називається «Kamil» – книга про класичну арабську мову, виконана на зразок робіт того часу – як позбавлені будь-якої хронології лексичні та граматичні коментарі.

Що стосується одного з найдавніших творів досить значного обсягу, який дійшов до наших днів, – «Книги» Сібавейхі, то в ній арабська граматична система постає перед нами вже в завершеному вигляді, практично такою, якою виступає й досі. Але цю роботу до певної міри можна вважати викладом лекцій аль-Халіля, з безліччю посилань на нього. Тому «Книгу» Сібавейхі варто розглядати як продукт діяльності двох авторів, в якому лінгвістичні ідеї вчителя та учня нерозривно переплетені між собою, до того ж вони ввібрали надбання своїх попередників.

У Куфі приблизно в той же час займалась мовознавчими дослідженнями група філологів, але роботи цієї граматичної школи погано збереглися і дійшли до нас у малому обсязі. Система Куфійської школи була менш послідовною, дослідники більше уваги приділяли живій арабській мові, де можна спостерігати відхилення від граматичних норм класичної арабської мови. Найвідомішими представниками цього напрямку були аль-Кіса'ї та аль-Фарра'. Обидва були вчителями при багдадському дворі, виховували дітей халіфів, на жаль, з їх до наших часів мало що дійшло.

Основоположником цієї школи вважають ар-Руасі, хоча достовірної інформації про його наукову діяльність бракує.

Найдавніша праця, яка дійшла до нас, – це «Трактат про помилки народної мови» аль-Кіса'ї, де вперше розглядаються відхилення від класичної арабської мови (діалекти). Оскільки бедуїнська мова вважалася взірцем класичної арабської мови, дослідник тривалий час жив серед бедуїнів. Його досвід продовжив Ібн ас-Сікіт, який також певний час жив між бедуїнів, щоб удосконалити свою мову. Його основна праця – «Про покращення мови» набула популярності й багато разів перевидавалася. Його учень Ібн аль-Анбарі відомий своїми працями про слова з протилежним значенням та про слова діалектного походження.

На початку IX ст. більшість філологів Басри й Куфи з'їхались до столиці – Багдада, де вони плідно працювали, ведучи творчу полеміку з певних граматичних питань. Роботи басрійців здобули великий авторитет, тоді як куфійські вчені меншою мірою вплинули на розвиток арабської граматичної теорії. Її остаточне формування завершилось у X-XI ст. працями Ібн Дуруставайхі, ас-Сірафі, ар-Румані, аль-Фарісі, Ібн Джинні та ін. З Іраку ця наукова дисципліна поширилась в інші мусульманські країни, повсюди вона ретельно вивчалася і дістала підтримку завдяки зусиллям сотень граматистів, стала обов'язковим предметом у школі; і так вона дожила до наших днів і посідає чільне місце в науковій та педагогічній практиці на Арабському Сході.

Зі зростанням інтересу до вивчення класичної арабської мови та діалектів велике значення надається дослідженню саме граматики. І в цей час співіснують два основні напрями розвитку граматики арабської мови – Куфійський та Басрійський (за назвами граматичних шкіл у двох великих містах Басрі та Куфі). Оскільки ці школи діяли од-

ночасно і між ними існувала конкуренція, ми дістали змогу спостерігати, якими темпами відбувався розвиток дослідження арабського класичного мовознавства³.

Фундаментальне вивчення класичного арабського мовознавства передбачає, в першу чергу, детальне вивчення лінгвістичних першоджерел. Вище ми вже згадували про роль видатних діячів арабської лінгвістичної думки аль-Халіля та Сібавейхі. Далі пропонуємо детальніше розглянути подальший розвиток і дослідження арабського мовознавства переважно в країнах Європи⁴.

Вивчення теоретичної спадщини арабського мовознавства в Європі розпочалося в XVI ст. До цього часу такої дисципліни, як наукова арабістика, там фактично не існувало, якщо під цим поняттям розуміти не просто практичне володіння арабською мовою, а й філологічні заняття арабською мовою із завданням впорядковано описати її граматичну будову або спробувати порівняти дані про неї з іншими мовами. Проте і практичне знання арабської мови в Європі у кінці XV ст. стало досить рідкісним явищем, навіть незвичайним, хоч поки араби ще не були витіснені з Європи, арабська мова вивчалася під впливом наукових, культурних, торгівельних та політичних потреб. Звичайно, в Європі і потім можна було зустріти людей, що вивчали арабську мову: наприклад, деякі лікарі, залишаючись невідомими для історії, вчили арабську мову для своїх професійних цілей, щоб дістати змогу читати мовою оригіналу авторитетні в галузі медицини арабські твори. Особливим чином склалася ситуація з арабською мовою в Іспанії. Після завоювання півострова арабами (маврами) іспанські християни вивчали її з палким захопленням. Доходило до того, що в усій християнській громаді важко було віднайти людину, яка могла б написати листа рідною мовою. В той же час було немало людей, здатних пояснити усі тонкощі арабської мови.

Унаслідок зусиль католицького духовенства та поступового витіснення маврів на крайній південь Піренейського півострова вивчення арабської мови серед іспанського населення ослабло, і навіть мусульмани стали «іспанізуватися».

Однак попри це між 1592 і 1631 рр. в Європі з'являються чотири національних підручника арабської граматики, написані мовою оригіналу. Це були такі, широко розповсюджені і досить популярні в мусульманському світі твори:

1. «Muqaddama» («Вступ»), Мухаммада Ібн Давуда б. Аджуррума ас-Санхаджі (помер 1323 р.).

2. «Al-Kafiya fi -n-nahw» («Достатнє [керівництво] по синтаксису») єгиптянина Усмана б. Умара б. аль-Хаджіба (1175-1249 рр.).

3. «At-Tasrif» («Відмінювання») або «Mabada at-tasrif» («Основи відмінювання») 'Абд аль-Ваххаба б. Ібрахіма б. 'Абд аль-Ваххаба аз-Занджані (помер після 1257 р.).

4. «Al-'Awamil al-mi'a» («Сто керівників») 'Абд аль-Кахира аль-Джурджані (помер після 1078 р.).

Починаючи з 1610 р., було перекладено чисельні граматичні роботи на латинську мову. Арабістика як комплекс гуманітарних наук, що вивчають не лише арабську мову, а й релігію, історію, культуру, літературу, наукові дослідження арабомовних народів, сформувалася і стала окремим напрямом в Західній Європі в XVI ст. У XVII-XVIII ст. її основними центрами виступають Рим, Париж і Лейден, при цьому вона продовжувала зберігати тісний зв'язок з богослов'ям: арабська мова вивчалася насамперед задля розуміння і тлумачення Корану.

Семітське мовознавство XVIII ст. можна охарактеризувати як період поступового переходу до історизму. Ця тенденція стала особливо очевидною в 80-90 рр. XIX ст., коли Самуель Фрідріх Гюнтер Валь у праці «Загальна історія східних мов і літератури» запропонував нову класифікацію семітських мов.

³ Encyclopedia of Islam CD-ROM Edition v.1.1.

⁴ Тут і далі автор статті цитує працю В.С. Рибалкіна „Классическое арабское языкознание” (К., 2003).

В кінці XIX, на початку XX ст. в європейській арабістиці досягнуто значних здобутків у галузях граматики, лексикографії та літературознавства. У цей період здобули розголосу роботи Сільвестера де Сасі, Х.Ельварда, К.П.Каспарі та ін.⁵

Друга половина XIX ст. позначилась також виданням добре відомого в арабській лінгвістичній традиції важливого граматичного трактату аз-Замахшарі (помер в 1144 р.) «Al-Mufassal» («Поділений на розділи»), з коментарями до нього Ібн Йа'іша, а також «Книги» Сібавейхі.

Далі теоретичне вивчення арабської мови та арабської лінгвістичної традиції продовжилося працями Т. Ньольдеке, К. Брокельмана, Лейна та ін.

Початком арабської філології в Росії вважається видання в 1827 р. арабської граматики та хрестоматії А.В. Болдирева (Москва). Важливу роль в розвитку лінгвоарабістики відіграли праці В. Гіргаса та В.В Розена (Санкт-Петербург). Видатними арабістами Росії стали М.Т.Навроцький, Н.В.Юшманов, І.Ю.Крачковський. Видатний український сходознавець А.Ю. Кримський досліджував арабські діалекти. Вивчення арабської мови та класичного арабського мовознавства в СРСР пов'язано також з іменами А.Я. Борисова, Д.В. Семенова, В.І. Біляєва та ін.

У другій половині XX століття у світ вийшли діалектологічні публікації ряду західноєвропейських та американських арабістів та семітологів, серед них Т.Мітчел, Д.Коен, Х.Бланк. Різноманітні аспекти фонетики та фонології, граматичної будови та словникового складу сучасної арабської літературної мови того періоду стали об'єктом дослідження арабістів Європи та США – Ш.Пелла, Й.Фюка, Ч.Фергюсона, Г.Вера та ін.

Пізніше у світовій арабістиці помітно посилюється інтерес до сучасної літературної арабської мови та арабської літератури. Відбувся подальший спеціалізований поділ між мовознавством та літературознавством, унаслідок чого лінгвоарабістика поступово виділяється як самостійний науковий напрям. Її об'єктом стає арабська мова в її різноманітних структурних і функціонально-стилістичних варіантах.

У СРСР після Другої світової війни були опубліковані дослідження з арабського мовознавства Б.М. Гранде, Г.Ш. Шарбатова. Видані книги з граматики сучасних арабських діалектів Ю.Н. Завадовського, Е.Н. Мішкурова. Опубліковані підручники арабської мови Х.К. Баранова, А.А. Ковальова, Г.Ш. Шарбатова, В.М. Белкіна та ін.⁶

Таким чином, першочерговою методологічною основою сучасної інтерпретації спадщини класичного арабського мовознавства стає комплексний підхід до об'єкта вивчення, всебічне і пропорційне врахування всіх мовних та немовних моментів: будь-яка з перелічених проблем не може вирішуватись окремо від інших і без оцінки ролі національних та традиційних зовнішніх утворень (поетична традиція, способи та системи передачі інформації в суспільстві, філологія, риторика тощо), а також характеру впливу релігійних та суспільно-політичних доктрин, етносоціальних та міграційних факторів, духовних вимог суспільства тощо.

⁵ Рыбалкин В.С. Классическое арабское языкознание. – К., 2003. – С. 174.

⁶ Рыбалкин В.С. Арабская лингвистическая традиция: истоки, теории, концепции. – К., 2000.